

Branislav Cvetković

Franjevci i srednjovjekovna Srbija: svjedočanstva u umjetnosti

Položaj srednjovjekovne Srbije na razmeđu Istoka i Zapada od samih je početaka određivao njezinu povijest. Ipak, tek nakon crkvenog raskola 1054. godine ova granična pozicija dovodi do duboke religijske podjele na pravoslavni Istok i rimokatolički Zapad. Odnos franjevačkog reda i srednjovjekovne Srbije moguće je ispitivati kroz tu prizmu, pa je njegov odnos u umjetnosti prije kumulativan nego nominalan. Iako je opredijeljenost prvih Nemanjića u potpunosti bila uz bizantsko pravoslavlje, brojni povijesni izvori svjedoče o tome da političke okolnosti do sredine četrnaestog stoljeća višestruko navode kako srpski dvor gravitira te blisko surađuje sa Zapadom i zapadnom Crkvom. Stoga je dugotrajna „epizoda“ s kraljicom Jelenom (Anžuvinskom), ženom kralja Stjepana Uroša I., od ključnog značenja za ispitivanje uloge franjevaca u njezinu najužem okruženju tijekom druge polovice trinaestog i prvog desetljeća četrnaestog stoljeća. Iako njezino podrijetlo nije potvrđeno nedvosmislenim izvornim podacima, novija istraživanja pokazuju da su joj roditelji po svoj prilici bili Ivan Anđeo, ugarski gospodar Srijema i sin bizantskog cara Izaka Drugog Anđela, i Matilda, unuka Petera de Courtenaya, latinskog cara Konstantinopola. S obzirom na takvo podrijetlo, ne iznenađuje činjenica da je nakon muževe smrti imala veoma značajnu ulogu u politici, budući da je od 1282. godine pa do svoje smrti, 1314. godine, vladala prostranom pokrajinom, kao suvladarica sa sinovima, kraljevima Milutinom i Dragutinom. Njezine bliske veze s franjevcima potvrđuje značajno pismo koje je uputila Dubrovniku i dvojici redovnika, u kojem obećava da će unaprijed izvijestiti grad ako srpski kralj bude pripremao ratni pohod. Iz izvora su također dobro poznate i njezine bliske veze s papinskom stolicom, posebno s Nikolom IV., prvim franjevačkim papom.

Specifičnu naklonost srpskog dvora krajem trinaestog i početkom četrnaestog stoljeća prema franjevcima i papi potvrđuje i čuvena srpska ikona koju je kraljica Jelena sa sinovima kraljevima poklonila Vatikanu. Slikani program narteksa u manastiru Sopoćani, premda u cjelini prožet bizantskim duhom i kanonom, posjeduje i neke posebnosti. Uz naglašeni portret kraljice Jelene, tu se našao i prikaz *Smrti kraljice Ane Dandolo*, majke donatora kralja Uroša I., a kćeri mletačkog dužda Enrica, osvajača Carigrada. Bez detaljnijih izvornih podataka može se sada samo pretpostaviti da je kod ovakvih scena došla do izražaja specifična pobožnost njegovana u većini srednjoeuropskih dvorova, inspirirana novim sveticama i franjevačkom provenijencijom.

Kraljica Jelena je nakon muževe smrti postala posebno aktivna u izgradnji, obnovi i pomoći benediktinskim i franjevačkim samostanima u Primorju. Osim toga, trudila se završiti svoj pravoslavni manastir Gradac. Njega su, prema njezinom životopisu, dovršili majstori što ih je dovela iz svoje domovine, pa je katolikon Navještenja dobio fasade u čistom gotičkom stilu, a podignut je i mali jednobrodni hram sv. Nikole, čija je arhitektura u potpunosti usklađena s crkvama propovjedničkih redova onog doba. Crkva je u četrnaestom stoljeću oslikana freskama, čime je na neposredan način izmijenjen njezin prvobitni smisao. Sasvim sličnu namjenu imao je i *Život kraljice Jelene*, koji je u svojoj stilizaciji uspio kraljičin lik prikazati u skladu s toposima pravoslavne hagiografije i posve izbrisati sve podatke o njezinoj odanosti katolicizmu, vezama s franjevcima i papom. Autor životopisa, srpski arhiepiskop Danilo II., stvorio je temelj za njezin kult, ali je sama njezina ličnost više godina nakon smrti figurirala u službenoj umjetnosti uz druge kanonizirane članove dinastije Nemanjića, što je dokaz potrebe da se i njezin lik ravnopravno uključuje u ideološke obrasce.

U četrnaestom stoljeću dolazi do snažnijeg oslanjanja Srbije na bizantski kulturni model, dok je s pojavom Dušanovog zakonika položaj rimokatolika na neki način pogoršan. Ipak, to nije zaustavilo plodnu suradnju srpske sredine s Primorjem, a najbolji pokazatelj toga jest katolikon manastira Dečani, kojega je glavni arhitekt (protomajstor) bio fra Vita, franjevac iz Kotora, potpisan na prvom mjestu u okviru svečanog donatorova natpisa iznad južnog portala crkve. Uz to, između franjevaca i srpske

vlastele bilo je i dodatnih veza jer plemići pomažu izgradnju njihovih crkava na trgovima i u rudarskim mjestima. Postoje i neobični primjeri suprotstavljenih stajališta, u dvjema malim crkvama iz petnaestog stoljeća. U manastirskom hramu u Jošanici u središnjoj Srbiji čini se da su predstavnici prosjačkih redova prikazani kao grešnici u plamenu u jednoj enigmatičnoj sceni, dok je u Mržepu u Boki donator Stefan Kalođurđević, rimokatolik i poklonik franjevac, naložio slikanje programa gdje zograf iz Debra spaja istočnu i zapadnu ikonografiju i tri jezika (grčki, latinski i slavenski).